

УДК 93 (060.55) (477.53)

ББК 63.3 (4 Укр. — 4 Пол.)

1'2004

Історична пам'ять

Науковий збірник

Заснований 1998 року

Виходить двічі на рік

Друкується за рішенням ученої ради Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (протокол № 14 від 24 червня 2004 року)

Свідоцтво про реєстрацію

Серія ПЛ № 263 від 23 січня 1998 року

Збірник зареєстрований Вищою атестаційною комісією при Кабінеті Міністрів України як фахове видання зі спеціальності «історія»

Засновники

Полтавський державний педагогічний університет імені В. Г. Короленка
Полтавський регіональний осередок Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського
Полтавське наукове товариство краєзнавців

Редакційна колегія

Пашенко В. О., головний редактор, доктор історичних наук, дійсний член АПН України

Год Б. В., заступник головного редактора, кандидат історичних наук

Горбик В. О., доктор історичних наук

Єрмак О. П., заступник головного редактора, кандидат історичних наук

Кравченко П. А., доктор філософських наук

Лобурець В. Є., доктор історичних наук

Наулко В. І., доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України

Нестуля О. О., доктор історичних наук

Панченко П. П., доктор історичних наук

Скляренко Є. М., доктор історичних наук

Сохань П. С., доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України

Тронько П. Т., доктор історичних наук, дійсний член НАН України

Літературний редактор

Горбачук Д. В., кандидат філологічних наук

- ◆ За достовірність фактичних даних, цитат, власних імен, географічних назв відповідають автори публікацій.
- ◆ Думка редколегії може не збігатися з думкою авторів збірника.
- ◆ Редакція зберігає за собою право скорочувати текст і робити літературну правку.
- ◆ Усі права захищені. Передруки і переклади дозволені за згодою автора й видання.

© Автори публікацій

✉ Наша адреса: 36003 Полтава,
вул. Остроградського, 2, кім. 19

☎ Тел.: (8-05322) 7-27-25

✉ e-mail: historic@ukr.net

ISBN 966-7653-14-4

З М І С Т

Методологія історії

П. А. Кравченко

ЕПІСТЕМОЛОГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ КУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ІСТОРІЇ	4
--	---

Статті і студії

В. О. Пащенко

ТОТАЛІТАРНА СИСТЕМА І ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА: ХРОНІКА ВЗАЄМИН ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1980-Х РОКІВ	21
---	----

Повідомлення

Г. В. Лаврик

ПРАВОВА ФОРМА ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН — ВАГОМИЙ ЧИННИК МАЙНОВОГО СТАНОВИЩА ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ (1917 — 1921 РОКИ)	40
---	----

Г. Ф. Турченко

ВПЛИВ ВОЄННО-СТРАТЕГІЧНОЇ ОБСТАНОВКИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ НАВЕСНІ — ВЛІТКУ 1919 РОКУ НА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ КУРС РАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ	52
--	----

М. С. Дорошко

КОНТРОЛЬ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ УСРР У 20 — 30-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ	72
--	----

Слово молодого автора

Г. П. Шабельник

ВПЛИВ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ ЧИННИКІВ НА ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ ТА ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ ДІЯЧІВ РЕВОЛЮЦІЙНОГО НАРОДНИЦТВА В УКРАЇНІ 70-Х РОКІВ ХІХ СТОЛІТТЯ	82
---	----

О. В. Дроздова

ІСТОРИЧНІ ТА КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ПОГЛЯДИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО	91
--	----

В. І. Абакумова

ВПЛИВ ЗОВНІШНІХ ТА ВНУТРІШНІХ ФАКТОРІВ НА СТВОРЕННЯ ТА РОЗГОРТАННЯ РАДЯНСЬКОГО РУХУ ОПОРУ (НА ПРИКЛАДІ ВОРОШИЛІВГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ)	100
--	-----

Історія народної освіти

І. М. Петренко

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНИХ ШКІЛ НА ПОЛТАВЩИНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ — ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)	107
--	-----

Історія релігії і церкви

Т. В. Назорна

ПОМІРКОВАНЕ ПРОТИСТОЯННЯ ЧИ ВІДКРИТА БОРІТЬБА: ПРО ПОЛІТИКУ МИКОЛИ І ЩОДО ДУХОВНИХ ХРИСТИЯН В УКРАЇНІ (ДРУГА ЧВЕРТЬ ХІХ СТОЛІТТЯ)	118
---	-----

С. О. Голдіна СТАРООБРЯДНИЦЬКЕ ДУХОВЕНСТВО ТА ДЕРЖАВНА ВЛАДА 1825 — 1905 РОКІВ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ	127
В. І. Силантьєв „ОБНОВЛЕНСЬКИЙ” РУХ КІНЦЯ ХІХ СТОЛІТТЯ — 20-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ В РОСІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКВАХ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД	135
<u>Зарубіжна історія в дослідженнях науковців Полтавщини</u>	
М. В. Бака АГРАРНО-СЕЛЯНСЬКА ПОЛІТИКА СЕПН: МІФИ І РЕАЛЬНІСТЬ...	144
<u>Охорона пам'яток історії і культури</u>	
С. Ж. Вережомська Ф. ЕРНСТ У МУЗЕЙНОМУ БУДІВНИЦТВІ УКРАЇНИ	157
<u>Історія Полтавського педагогічного університету</u>	
П. В. Киридон З ІСТОРІЇ ПОЛТАВСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАРОДНОЇ ОСВІТИ КІНЦЯ 20-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ	167
П. Я. Гаєриш 20 РОКІВ ПОЛЬОВИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ІСТОРИЧНОМУ ФАКУЛЬТЕТІ ПДПУ	174
<u>Історія науки і техніки</u>	
М. І. Лахиза ДЕЯКІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ МЕДИЦИНИ НА ПОЛТАВЩИНІ	184
<u>Подвижники краєзнавчої справи</u>	
Л. І. Яковенко ВІДОМИЙ ВІТЧИЗНЯНИЙ ВЧЕНИЙ-ЕКОНОМІСТ	199
Б. В. Год ЙОГО ПОКЛИКАННЯ — ПОШУК	202
<u>Критика та бібліографія</u>	
А. В. Ткаченко Полтавская трудовая колония им. М. Горького: Полемика, документы, портреты (1920 — 1926 гг.) / Сост. Г. Хиллиг. — Марбург, 2003. — 328 с. (Opuscula Makarenkiana, Nr. 25)	207
О. П. Єрмак Голод 1932 — 1933 років в Україні; причини та наслідки — К: Наукова думка, 2003. — 887 с.	211
Т. П. Демиденко Сидоренко Олександр. Гонимі злим вітром. Розповіді про полтавчан — в'язнів нацистських концтаборів. — Полтава: АСМІ, 2003. — 122 с.	214
Довідка про авторів.....	216
Орієнтири для авторів збірника „Історична пам'ять”.....	217

Г. В. Лаврик

ПРАВОВА ФОРМА ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН — ВАГОМИЙ ЧИННИК МАЙНОВОГО СТАНОВИЩА ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ (1917 — 1921 РОКИ)

У статті йдеться про становище церковних і релігійних громад у системі соціально-економічних відносин радянської України 1920-х років.

Нав'язуване правниками радянської України розуміння цивільно-правової форми здійснення права на свободу віросповідання тоді передбачало позбавлення церковно-релігійних об'єднань: 1) організаційно-правової єдності у формі юридичної особи і 2) здатності надавати своїм постановам характеру "формально-правового примусу" як стосовно членів цих об'єднань так і сторонніх до них осіб, тобто публічно-правових функцій.

В основі об'єктивного оцінювання значущості конституційно-правового регулювання свободи віросповідання та релігійних відносин перших років радянської влади лежить ставлення до нього як до здійснюваного державою за допомогою юридичних засобів владного впливу, котрий, знаменуючи корінні зміни попередніх державно-церковних стосунків, замикав собою черговий цикл причин та наслідків і породжував нову систему причинно-наслідкових зв'язків. "Збірником головних норм звичаєвого державного права" називав Конституцію РСФРР та Декларацію прав трудящого та експлуатованого народу 1918 року український правознавець, дослідник процесу творення революційного радянського права О. О. Малиновський з огляду на те, що вони відповідали "давній правосвідомості трудящого народу", тобто "революційній правосвідомості", яка "не з неба впала в момент революції, а довго-довго утворювалася під впливом різноманітних умов життя ще перед революцією" [1, с. 3 — 4].

Ця особливість вищезгаданих документів була властива всьому революційному законодавству про релігійні культи, яке постало, з одного боку, як результат колективної та індивідуальної реакції на факти переслідувань, насилля щодо віруючих, інаквовіруючих, невіруючих, що мали місце протягом історії релігійно-диференційованого суспільства в системі відносин "державна — релігія", "церква — людина", а з другого боку, — як важливий принцип

розв'язання цих проблем, а також як правова гарантія унеможливлення сваволі, примусу у справах совісті.

Слід зауважити, що чи не найскладнішим завданням було запровадження цього принципу у пролетарській державі, де “влада практично з самого початку, — як відзначав один із служителів культу, котрий жовтень 1917 року і наступні місяці зустрів в Україні, — не лише ухилялася від підтримки релігії, але й вступила з нею в боротьбу там, де були або тільки підозрювалися за релігійною діяльністю політичні мотиви” [2, с. 38]. Ще до формального прийняття законодавчого акту про відокремлення церкви від держави помітним було прагнення з боку держави до обмеження сфери діяльності релігійних інституцій задоволенням релігійних потреб населення. Тим більше, що воно, у більшості своїй православне, на той час досить однозначно виявляло свою волю щодо економічного боку церковного питання. Церковнопарафіяльне майно: храми, богослужбові предмети, будівлі, призначені для проживання священників, — все це з 1917 року в революційному порядку переходило від колишніх відомств православного віровизнання та їхніх представників (єпископів, благочинних, настоятелів храмів) до парафій. Останні здійснювали управління цим майном через церковні ради, до складу яких уходили уповноважені парафіянами представники.

Тож до певної міри ст. 13 декрету Раднаркому РСФРР “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” від 23 січня 1918 року, якою все майно існуючих у Росії церковних і релігійних громад оголошувалося народним добром, відображувала реальну ситуацію. Зайвим видавалося віруючим і положення цієї статті про те, що “будинки і предмети, призначені спеціально для богослужбових цілей”, за особливими постановами місцевої або центральної державної влади переходять “в безплатне користування відповідних релігійних громад” [3, с. 197].

У 1923 році професор Петербурзької духовної академії, редактор офіційного органу реорганізованого Синоду газети “Церковно-Общественный Вестник” Б. В. Тітлінов, аналізуючи цитоване положення вказаного декрету, “розраджував” віруючих поясненнями того, що “це була свого роду конфіскація церковного майна, бо церква вже перестала бути його власником і не могла ним розпоряджатися. Навпаки, держава, як новий власник, отримувала юридичне право, у випадку потреби, розпоряджатися церковним майном.” “Церква була поставлена на один рівень з іншими власниками, і тільки, — продовжував він. — Правда, йшлося і про предмети культу. Але для революційної держави предмети культу мало чим відрізнялися, наприклад, від знарядь виробництва” [4, с. 5, 6].

Підставою для цього, на думку Б. В. Тітлінова, котрий на той час був одним із найактивніших учасників обновленського церковного руху, послужила ідея народного суверенітету, покладена в основу декрету “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви”. “Революція проголосила народ власником і розпорядником усього народного надбання. Цим поняттям поглинулась як приватна власність,

так і суспільна, і якщо були зроблені ті чи інші відступи від загального правила, то саме правило зберігало всю силу” [4, с. 6], — писав він.

Наступного 1924 року націоналізацію церковного майна, заборону церковним релігійним громадам володіти власністю, позбавлення їх прав юридичної особи Б. В. Тітлінов розглядав як нехарактерні для декрету Раднаркому РСФРР від 23 січня 1918 року “обмеження” [5, с. 115]. Їхнє джерело він убачав у “прямолинійності соціалістичного характеру Радянської державності”. Осмислюючи тенденції до “суто юридичного обмеження для церковних і релігійних громад, що позбавляло їх принципового права на “юридичну особу” і володіння майном хоча б у межах дозволених юридичним законодавством”, відомий релігійний і громадський діяч губився в здогадах і припускав, що, можливо, ці “обмеження” були продиктовані “спеціальними міркуваннями революційної влади щодо релігійних установ” [5, с. 116].

Водночас Б. В. Тітлінов переймався тим, що в декреті “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” “не встановлювалося ніякого моменту між старим і новим способом існування церкви”, і поспішав визначитися з порядком і способами подальшого самостійного існування РПЦ в суспільстві. Так, згідно з його економічною програмою, кошти в розмірі 35 млн. крб., які церква щорічно мала отримувати від держави, православне населення могло вносити на користь релігійних установ самостійно, оскільки в перерахунку на кожного віруючого ця сума становила близько 30 коп. Варто лише було створити апарат для збирання коштів на зразок державного [5, с. 142].

Ця програма виявилась досить популярною і серед ієрархів православної церкви та лідерів інших конфесійних угруповань, котрі після перемоги збройного повстання в Петрограді межу радикальних перетворень суспільства вбачали у різних буржуазно-ліберальних моделях. Свої вподобання вони не полишали з огляду на те, що радянській державі в її соціалістичних перетвореннях доводилось одночасно вирішувати і завдання буржуазно-демократичної революції. Це стосувалося і практики реального забезпечення відокремлення церкви від держави. “Тепер уряд робітників і селян, — як пояснювалось у 1918 році у виданні ВЦВК РСФРР, — позбавив попівську братію державного утримання. Церква стає приватною організацією, а віра приватною справою віруючих людей. Уряду церква не потрібна для агітації своїх ідей, — для цього є багато інших організацій. Віруючі повинні утримувати церкву за свій рахунок” [6, с. 15]. Отже, можна б здогадуватися, що церкву все-таки вважали за установу з ієрархічною будовою, яка могла б існувати і без того, щоб бути пов’язаною з державою. Тільки ця церква мала б бути визнаною за повноправну установу, а не за об’єднання на кшталт приватних спортивних, механічних та інших гуртків.

Але саме звучання пізніших законодавчих актів, конче необхідних для забезпечення на практиці правового становища релігійних організацій, визначеного декретом Раднаркому РСФРР “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” від 23 січня

1918 року, засвідчувало готовність органів радянської влади зруйнувати ієрархічну церковну організацію шляхом створення великої кількості не пов'язаних між собою релігійних товариств. Так, інструкція Наркомату юстиції РСФРР “Про порядок проведення в життя декрету “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви”, прийнята 24 серпня 1918 року, складалася з 35 статей, поділених на шість частин: ст. 1 — 3 про церковні і релігійні товариства; ст. 4 — 15 про устаткування, призначене для відправи релігійних церемоній; ст. 16 — 25 про інше майно; ст. 26 — 28 про книги народжень; ст. 29 — 32 про релігійні обряди і звичаї; ст. 33 — 35 про навчання релігії. Як додаток до інструкції пропонувався зразок “договору”, що його мали укладати віруючі з місцевими радами про безкоштовне користування богослужбовими домами, тобто церквами (він складався з 13 пунктів) [7, с. 21 — 27].

Загалом це мали бути “групи віруючих”, що являли собою тільки сукупність окремих громадян, які перебували в юридичних стосунках з місцевими радами робітничих і селянських депутатів, а не якусь окрему організацію. “...Тут ми маємо множинну участь окремих громадян поряд один з одним в юридичному розумінні, що виникла в результаті угоди, укладеної цими громадянами з органами управління, — пояснювали пізніше теоретики радянського права. — Їх об'єднує тільки одне — спільна участь у договорі; права і обов'язки з використання й управління культовим майном належать не групі як такої, не об'єднанню осіб, які уклали договір, а кожній окремій особі, котра бере участь у договорі; ніякого організаційного зв'язку між особами, які уклали договір, і зв'язку цих осіб з іншими парафіянами, а також об'єднань окремих груп між собою інструкція НКЮ від 24 серпня 1918 року не передбачала” [8, с. 704].

Хоча на початку офіційного обговорення декрету Раднарком РСФРР “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” захищався дещо інший, як здавалося, досить принциповий підхід до облаштування церковно-релігійного життя в країні, що обіцяв стати досить принциповим. “За новим законом, — зазначав один з авторів постатейного коментарю цього декрету, — церква, тобто духовний союз віруючих, аж ніяк не руйнується, а тільки відокремлюється від держави, тобто від політичного союзу всіх громадян” [9, с. 6].

Водночас РПЦ, яка зареєструватися в органах радянської влади не могла навіть в інтересах самозбереження, оскільки це суперечило б її канонічним постановам, робила все, щоб захистити, нехай і в дещо видозмінених формах, свою давню структуру. Варто лише уявити, яку небезпеку для останньої таїли в собі утворення конгломерату Православних Церков в українських єпархіях, котрі ще довго після національно-демократичних суспільних рухів 1917 року залишалися складовою частиною єдиного тіла РПЦ [10, с. 296], поява та розвиток демократичного (обновленського) церковного руху [11] чи “короткочасне” прихильне ставлення радянської влади до протестантських конфесій [12].

Узятися за цю справу і сподіватися на її успішне вирішення церковній більшості значною мірою дозволяв саме фактичний стан “старих церковних організацій”, на якому позначилася законодавча неврегульованість їх становища, принципів утворення та організації. Приміром, декретом Раднаркому РСФРР “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” встановлювалося, що “всі церковні і релігійні громади підлягають загальним положенням про приватні товариства і спілки...” [3, с. 197]. Однак до 3 серпня 1922 року в країні, як відомо, ніяких “загальних положень”, тобто законів про приватні товариства, які не мали на меті отримання прибутку, не було. 3 серпня 1922 року був затверджений декрет про порядок реєстрації товариств, а 10 серпня 1922 року — інструкція ВЦВК з того ж предмета; на підставі цих актів 15 квітня 1923 року Наркоматом внутрішніх справ і Наркоматом юстиції РСФРР була видана особлива інструкція про порядок реєстрації релігійних товариств і видання дозволів на скликання з’їздів таких [13, с. 95, 97, 102]. Відтак центральні і місцеві адміністративні органи не здійснювали реєстраційних і контрольних функцій стосовно церковних організацій, діяльність яких нерідко “вислизала” з-під “нормального” адміністративного нагляду.

У нових політичних умовах “старі” церковні організації продовжували існувати “по-старому”. “Російська революційна влада виконувала лише теоретично принцип розмежування церковності і державності: відокремивши юридично церкву, державна влада залишила церковний уряд у тім складі, який утворився до революції, з приміткою державних функцій, у дійсності, фактично не було виконано розділу влади суто церковно-християнської та політичної, хоч революційна влада і одмежовувалася од церковної [4, с. 6]”, — читаємо в одному з перших пореволюційних українських видань. “Хоч на Україні не було прийнято відділення церкви од держави, — зауважував його автор, — силою інерції уряд церкви йшов за керуванням з московського центру. Крім чисто політичного елементу, який виявляється в будіванні абсолютизму і в підготовці анексії України Москвою, церковний уряд на Україні виступає і як сила соціальна [14, с. 6, 10]”.

“Щоб церква не була органом політичного і соціального поневолення народу, од її правительства, од церковного уряду повинні бути одібрані елементи державного та економічного панування, і церква повинна стати лише громадою вільних братів, друзів по слову Христа” [14, с. 15] — такою пристрасною була пропозиція цитованого автора, вельми схожа на настійні вимоги політичних програм робітничих партій, особливо гасла російських більшовиків.

Ця лінія мала своє продовження і розвиток у сфері релігійної політики на тих українських землях, які з проголошенням України 12 (25) грудня 1917 року на Всеукраїнському з’їзді рад Республікою рад робітничих, селянських і солдатських депутатів потрапляли під владу червоних російських військ. З початку 1919 року для врегулювання складних проблем у церковній царині тут мали використовуватися положення законів і постанов Раднаркому РСФРР.

Вони відобразились у законі Раднаркому РСФРР “Про свободу совісті, церковні та релігійні громади” (“Декреті про відокремлення церкви від держави і школи від церкви”) від 23 січня 1918 року, що набув чинності в Україні з січня 1919 року, і стали нормами українського радянського права.

Декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” від 19 січня 1919 року, в основу якого було покладено декрет Раднаркому РСФРР від 23 січня 1918 року, за винятком частини 2 пункту 12 про позбавлення церковних і релігійних громад прав юридичної особи, встановлювалося, що всі церковні і релігійні громади надалі підлягатимуть загальним положенням про приватні громади та спілки і не користуватимуться жодними перевагами або субсидіями ні від держави, ні від місцевих, автономних або самоврядувальних закладів [3, с. 204]. Діяльність центральних закладів духовного відомства православної церкви та його місцевих адміністрацій і господарських органів в Україні офіційно припинялася.

Однією з перших тут було ліквідовано Київську духовну консисторію. 18 лютого 1919 року Київський губвиконком запровадив посаду “комісара по ліквідації Київської духовної консисторії”. Останній невдовзі взяв на облік кошти, майно церков і монастирів колишньої Київської єпархії, наглядав і здійснював контроль за господарською діяльністю монастирів, розташованих у межах міста Києва, насамперед Києво-Печерської лаври. Після організації відповідного технічного апарату ці функції взяла на себе спеціальна комісія (пізніше підвідділ із ліквідації майна релігійних установ (Поліру)), створена при колегії соціального забезпечення Київського губвиконкому 13 березня 1919 року [15].

Ліквідація консисторії безпосередньо полягала в упорядкуванні, підготовці і передачі до архіву, крім “клірових відомостей”, листування з різними інстанціями, указів Священного Синоду та ще близько 48000 справ консисторії. Цю роботу проводили працівники архівної частини ліквідаційної канцелярії М. Д. Соколов, А. Г. Купов, Я. К. Гримальський, Д. П. Чернявський, Д. Г. Самусік, П. І. Славінський, М. І. Михайловський, Д. І. Відсінський. Упродовж двох місяців вони виконували функції пізніше створеного при адміністративному відділі губвиконкому підвідділу запису актів громадського стану, найчастіше видаючи різного роду довідки та посвідчення [16].

Щоб “зробити неможливими безконтрольні видатки та зловживання” з боку релігійних установ, комісар з ліквідації Київської духовної консисторії Іван Врона відразу ж видав цілу низку наказів. Наказ від 21 лютого 1919 року примушував духовний собор лаври, настоятелів та правління міських монастирів не пізніше 24 лютого цього року подати відомості про монастирські (лаврські) капітали і поточні рахунки в банках, про кошти, які є в касах лаври і всіх монастирів, як готівкою, так і процентними паперами. Наказом від 22 лютого 1919 року київські монастирі і лавра сповіщались про те, що, починаючи з 24 лютого, усі грошові витрати можуть здійснюватися

ними тільки з дозволу комісара з ліквідації Київської духовної консисторії. Одним із наступних наказів монастирі, розташовані за межами Києва, церкви, братства, опікуництва та інші релігійні установи зобов'язувались негайно повідомити цього комісара про розміри капіталів, розміщених у банках та власних касах, надіслати звіти про надходження та витрати за минулий 1918 рік і за січень — лютий 1919 року тощо [17].

Накази аналогічного змісту отримали єпархіальний свічний завод, єпархіальна лавка при ньому, комітет з утворення страхового капіталу та правління єпархіальної каси.

За виконанням наказів і розпоряджень щодо контролю над господарством церков та монастирів стежила господарча частина ліквідаційної канцелярії, тимчасово утворена з колишніх службовців консисторії М. О. Фреймана, Г. Г. Кончевського, М. Г. Боряковського, М. М. Золотова та М. С. Павлова. Їхніми зусиллями було підраховано консисторську касу. На 1 березня 1919 року вона налічувала 169620 крб. 42 коп. Саме тоді за наказом комісара з ліквідації колишнього Міністерства ісповідань Г. Мазуркевича від 27 лютого 1919 року було ліквідовано Київську духовну консисторію [16, с. 18].

Ліквідація духовних консисторій як адміністративних органів православної церкви та інших єпархіальних закладів здійснювалася в Україні протягом 1919 — 1920 років на основі спеціальних постанов губернських виконкомів, адміністративних розпоряджень Наркоматів юстиції та внутрішніх справ УСРР. Так, Харківську єпархіальну раду було ліквідовано за дорученням губвиконкому членом Раднарсуду тов. Крутовим 3 березня 1921 року [19, с. 58; 20, с. 250], а Одеську єпархіальну раду було закрито губернською ліквідаційною комісією з відокремлення церкви від держави у грудні 1921 року за звинуваченням у конрреволюційній діяльності, оскільки та продовжувала розглядати справи про розлучення і виконувати пов'язані з цим пошукові функції [21].

Масмо не забувати, що навесні — влітку 1920 року на звільнених від більшовиків територіях України свою організаційну роботу в царині зруйнованого ними церковного життя здійснювало Міністерство ісповідань Української Народної Республіки. Ним чимало зусиль було тоді докладено для якнайшвидшого впровадження в життя схваленого Радою Народних Міністрів 2 липня 1920 року “Закону про скасування духовних консисторій і єпархіальних рад, про передачу функцій і прав їх єпархіальним церковним радам” [22, с. 131 — 137]. За повідомленням В. Біднова, замість духовних консисторій єпархіальні церковні ради тоді було утворено у Києві та Кам'янці-Подільському [23].

За своєю спрямованістю заходи органів радянської влади з припинення діяльності центральних закладів духовного відомства православної церкви в українських єпархіях не відповідали положенням Конституції УСРР 1919 року про “забезпечення за працюючими дійсної свободи совісті” шляхом відокремлення церкви від держави на засадах, визначених у декреті Тимчасового робітничо-селянського уряду України “Про відокремлення церкви від держави і

школи від церкви". "У межах республіки забороняється видавати будь-які місцеві закони або постанови, які б утискали або обмежували волю сумління або встановлювали будь-які переваги та привілеї на підставі віросповідної приналежності громадян", — говорилося в ст. 2-й цього декрету. А у ст. 3-й зазначалося: "Кожний громадянин може сповідати будь-яку релігію або не сповідати жодної. Всякі правопозбавлення, що зв'язані зі сповіданням будь-якої віри або з несповіданням жодної, скасовуються". Ст. 5-а "забезпечувала" "вільне виконання релігійних обрядів", "оскільки вони не порушують громадського ладу і не супроводяться замахами на права громадян Радянської Республіки" [3, с. 203 — 204].

Реалізація цих принципових положень у Радянській Україні 20-их років і наступного періоду вимагала чітко продуманої релігійної політики та надзвичайної наполегливості, обережності і диференційованого підходу до справи практичного відокремлення церкви від держави, що не відразу збагнули керівники республіки.

Навряд отримання конкретної інформації про церковні справи за межами держави, зокрема в регіонах колишньої Російської імперії, могло бути достатньою підставою для рішення про невнесення в український декрет частини 2 пункту 12 декрету Раднаркому РСФРР від 23 січня 1918 року, котра позбавляла церковні і релігійні громади прав юридичної особи. Швидше з огляду на досвід законодавчої практики УСРР і РСФРР з питання відокремлення церкви від держави і школи від церкви було ліквідовано цю єдину відмінність українського декрету. Раднарком УСРР у серпні 1920 року постановив доповнити його відповідним положенням [24, с. 636].

Відтоді прирівняні до приватних товариств і спілок релігійні чи церковні громади в Україні, як і в Росії, позбавлялися прав юридичної особи. Згідно зі ст. 13 інструкції Народного комісаріату юстиції, Наркомату внутрішніх справ і Наркомату освіти УССР щодо застосування законоположень про відокремлення церкви від держави і школи від церкви від 10 листопада 1920 року та пізніших роз'яснень поняття релігійних і церковних громад включало: 1) церкви: православна, старообрядська, католицька всіх обрядів, вірмено-григоріянська, протестантська і віровизнання: іудейське, магометанське, буддійське, ламаїстське тощо; 2) усі інші окремі релігійні громади, що утворилися для виконання будь-якого культу, як перед, так і після видання декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви; 3) усі товариства, що обмежують коло своїх членів виключно особами одної віри і, хоч би під виглядом добродійних, освітніх та інших цілей, мають на меті безпосередньо допомагати і підтримувати будь-який релігійний культ у формі утримання служників культу і т. ін. [19, с. 6, 25, 110].

З огляду на "незжитість релігійних вірувань, особливо в середовищі селян", на передбачених державою умовах передавалися у користування віруючим цих церковних і релігійних громад храми, костели, кірхи, синагоги, молитовні приміщення з призначеними для виконання релігійних обрядів речами. Вони разом з іншим майном

релігійних установ, що безпосередньо не стосувалося богослужіння, ст. 12 декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 19 січня 1919 року оголошувалися народною власністю з тим, “щоб повернути УСРР награване у робітників і в селян за царизму майно, щоб позбавити церкву джерела нетрудового прибутку, щоб примусити духовенство працювати і заробляти собі хліб особистою працею, а не експлуатацією вірувань” [26, с. 386]. Одним із наступних кроків, зроблених радянською владою на шляху до вирішення цього завдання, стало позбавлення церковних і релігійних громад, які вже втратили права юридичної особи, “особливих прав і переваг”, що раніше належали церквам, вірам і віронавчаням, а також їхнім представникам, як-от: “особливих пільг” з пересилання поштових пакунків і кореспонденції, з проїзду залізницею, із звільнення приміщень, зайнятих духовними особами, від військових розквартирувань, із звільнення духовних осіб від виконання громадських повинностей. Їх було відмінено ст. 12 відомої нам інструкції Наркомату юстиції, Наркомату внутрішніх справ, Наркомату освіти УСРР від 10 листопада 1920 року.

На перший погляд, передача державної власності в користування релігійних і церковних громад видається звичайною формальністю. Насправді ж звернення до зміни власника, вже самої по собі важливої і вирішальної зміни, було пов'язане з появою у групи віруючих, так званої “двадцятки”, низки обов'язків перед державою (необхідна кількість місцевих жителів, яким передавалося відповідне майно, визначалася місцевими радами робітничих і селянських депутатів, але не повинна була перевищувати 20-ти осіб).

Підписуючи з уповноваженим відповідною радою робітничих і селянських депутатів представником договір про безстрокове, безкоштовне користування культовою будівлею (з богослужбовими предметами), вони зобов'язувалися дбати про цілісність і незайманість довіреного їй майна, заносити новоотримані предмети культу до опису, ремонтувати й охороняти майно за власні кошти, використовувати його виключно для задоволення культових потреб. У небогослужбовий час члени церковної чи релігійної громади повинні були допускати уповноважених владою осіб до перевірки й огляду майна. У разі виявлення розтрата чи пошкоджень майна віруючі, відшкодувавши збитки, негайно повертали його державі. У випадку, коли бажаючих взяти молитовне приміщення та предмети культу на цих умовах не знаходилося, місцевий виконавчий комітет або міська рада отримували право тричі помістити публікацію про це в місцевих газетах та вивісити відповідне оголошення на дверях храму. Якщо протягом місяця храм не переходив у користування певної церковної чи релігійної громади, його використовували для громадських потреб, а богослужбове майно передавалося до спеціальних сховищ республіки [19, с. 6 — 7].

Необхідні для укладення договору такого змісту та виконання його умов кошти віруючим дозволялося збирати, “влаштуваючи добровільні складчини”. Разом з тим їм заборонялося проводити примусові збори на покриття видатків, пов'язаних з утриманням молитовного будинку

та культового майна, а також застосовувати щодо осіб, які не сплачували тих чи інших “складок” на церковні потреби, жодних засобів впливу, окрім виключення зі складу членів релігійної громади рішенням двох третин її членів.

Але до таких кроків церковні і релігійні громади вдавалися рідко. Цілком очевидним для їхніх членів було те, що селяни, перш ніж отримати право робити добровільні складчини на утримання храмів, причету, мали сплатити на вимогу органів радянської влади продуктовий податок, місцеві податки на утримання шкіл, лікарень тощо. Селянам в одному з видань агітаційно-пропагандистського відділу Харківського губкому КП(б)У 1923 року настійно радили утримувати в кожній волості одного-двох агрономів, котрі б допомагали їм “освоювати виробничий сільськогосподарський процес”. Найбіднішим із селян тут нагадували, що, утримуючи в кожній волості кількох священиків, ті “затемнюють свою класову самосвідомість, протидіють своєму духовному розкріпаченню, затримують підняття сільського господарства” [26, с. 388]. Авторами видання Українського бюро ЦК Спілки робітників освіти духовенство характеризувалося виключно як “паразитична група, близька до експлуататорів, бо не витворює жодних реальних цінностей, не бере-бо участі у виробництві і живе, присвоюючи собі продукти чужої праці” [27, с. 427].

Таке становище церкви і служителів культу в державі зумовлювалося змінами загальної структури правового механізму і політичного режиму в країні. Перехід влади до нових політичних сил тут супроводжувався запереченням буржуазних державно-правових засад. Останні уявлялися як знаряддя поневолення і пригноблення одним економічно пануючим класом іншого, позбавленого власності і політичної влади. Подібне ставлення спостерігалось і до юридичного регулювання відносин майнового характеру.

Нова влада, окрилена політичними міркуваннями, удавалася до численних спроб запровадження радикальних заходів з ліквідації історично безперспективних власників, у тому числі і РПЦ та інших конфесій. “Ми бачимо, — зазначено 10 квітня 1921 року в офіційному органі Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК), газеті “Вісти ВУЦВК”, — що класова революція розвалила базу політичного впливу церкви, але щоб оволоділа вона народними масами в широкому розумінні, щоб комуністам більше вірили, як попам, до цього ми не дійшли. Там, де ми говоримо робочому і селянинові бери попівське добро, не плати йому за похорони, не дай себе дурити за життя солодкими мріями по смерті, там вони вірять нам і слухають наших рад, але як вже сказати, що святе письмо це така сама книга, як кожна друга, і що Ісус Христос зі становища імперіалістичної влади старинного Риму був бунтівником, якого треба було засудити на смерть (бо говорив, що не римський Цезар є бог, а є другий, якого ніхто не бачив, але який є), і що це є вповні природна подія — там вам не вірять” [28].

Активне втручання держави в майнову сферу релігійних установ, яка традиційно вважалася гарантованою від зовнішніх впливів, різного

роду юридичних обмежень мало своїм логічним завершенням позбавлення їх правоздатності як абсолютної цінності. Стосовно релігійних установ вона мала, так би мовити, делегований характер, оскільки передавалася державою окремим віруючим, котрі перебували з нею в договірних відносинах. За своїм спрямуванням це нововведення було протилежне тенденціям до організаційного та матеріального зміцнення Церкви в Україні.

Примітки

1. Малиновський О. Революційне звичаєве право. — К.: Всеукраїнська Академія Наук, 1928. — 99 с.
2. Марцинковский В. Ф. Записки верующего. Из истории религиозного движения в Советской России (1917 — 1923). — Прага: [Б. и.], 1929. — 324 с.
3. Про релігію і атеїстичне виховання. Збірник документів і матеріалів. (Упорядники Б. О. Лобовик і Р. С. Приходько). — К.: Політвидав України, 1979. — 260 с.
4. Титлинов Б. Новая церковь. — М.: Изд-во "Петроград", 1923. — 84 с.
5. Титлинов Б. В. Церковь во время революции. — Петроград: "Былое", 1924. — 196 с.
6. Глебов Н. Наш Основной закон. Разъяснение конституции Российской Социалистической Федеративной Советской Республики. — М.: Изд-во ВЦИК, 1918 — 48 с.
7. Сборник узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства. — М.: [Б. и.], 1918. — № 62. — Ст. 685.
8. Колесников А. Религиозные общества // Энциклопедия государства и права. — М.: Изд-во Комакадемии, 1925 — 1927. — С. 702 — 708.
9. Буров Я. Что означает закон о свободе совести и отделении церкви от государства? (Подробное постановочное рассмотрение декрета о свободе совести с приложением самого декрета). — М.: ГИЗ, 1921. — 24 с.
10. Федорів Ю. Історія церкви в Україні. — Торонто: [Б. в.], 1967. — 362 с.
11. Євсеева Т. М. Зародження християнської демократії в структурі Російської православної Церкви в 1917 — 1921 рр. (загальний та український аспект) // Український історичний журнал. — 2001. — № 1. — С. 107 — 122.
12. Сітарчук Р. Формування організаційної структури конфесій євангельських християн і баптистів у Радянській Україні у 20-ті рр. ХХ ст. // Історія релігій в Україні. Праці XII міжнародної наукової конференції. (Львів, 20 — 24 травня 2002 року). — Книга I. — Львів: Логос, 2002. — С. 378 — 384.
13. Гидулянов П. В. Отделение церкви от государства: Систематический сборник действующего законодательства. — М.: Юридическое изд-во НКЮ, 1926. — 404 с.
14. Братерський І. Церковне панство на Україні. — К.: Робітнича Книгарня", 1918. — 16 с.
15. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі ЦДА України), ф. 127, оп. 1006, спр. 196, арк. 1 — 1 зв.
16. Там само, арк. 2, 12.
17. Там само, арк. 1 зв.
18. Там само, оп. 874, 1919, спр. 11, арк. 13, 13 — 16.
19. Церковь и государство. Сборник постановлений, циркуляров по отделению церкви от государства, отчетов и разъяснений ликвидационного отдела НКЮ. — Харьков: Изд-во НКЮ УССР, 1922. — Вып. 4. — 73 с.

20. Действия и распоряжения Советской власти по отделению церкви от государства // Антирелигиозная пропаганда. Сборник материалов. — Харьков: Изд-во ЦК КПУ, 1922. — С. 193 — 257.
21. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 1216, арк. 93 зв.
22. Див.: Андрусишин Б. І. Церква в Українській Державі 1917 — 1920 рр. (доба Директорії УНР): Навч. посібник. — К.: Либідь, 1997. — 175 с.
23. ЦДАВО України, ф. 1072, оп. 2, спр. 166, арк. 43.
24. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины. — Харьков, 1920. — № 22. — Ст. 435.
25. Сборник декретов, положений, инструкций, циркуляров по Народному Комиссариату юстиции с 1 января 1920 г. по 20 апреля 1921 г. — Харьков: Изд-во Народного Комиссариата Юстиции, 1921. — Вып. 2. — 20 с.
26. Отделение церкви от государства и школы от церкви // Справочник сельского работника Харьковщины. — Харьков: Изд-во Агитпропа Харьковского губкома КП(б)У, 1923. — С. 381— 390.
27. Відокремлення церкви від держави в УРСР // Порадник робітника освіти. — Харків: Видання Українського бюро ЦК Співки робітників освіти, 1924. — С. 419 — 432.
28. Гадзінський В. Релігійне питання під теперішній момент // Вісті ВУЦВК. — 1921. — 10 квітня.

Статья посвящена положению церковных и религиозных обществ в системе социально-экономических отношений советской Украины 1920-х годов.

Навязываемое законодателями советской Украины понимание гражданско-правовой формы осуществления права на свободу вероисповедания тогда предусматривало лишение церковно-религиозных объединений: 1) организационно-правового единства в форме юридического лица и 2) способности предоставлять своим постановлениям характер “формально-правового принуждения” как что касается членов этих объединений, так и посторонних к ним лиц, т.е. публично-правовых функций.

The article is devoted to the status of church and religious societies in the system of social and economic relations of the Soviet Ukraine in 1920th years.

The theorists of the Soviet Ukrainian law worked out law standards which implementation led to deprivation of church and religious communities of: 1) organizational and legal unity in the form of juridical person and 2) ability to give the signs of “formal and legal compulsion” regarding both to the members of these communities and their sympathizers.

Надійшла до редакції 14 лютого 2004 року

* * *